

УДК 55(477)(092)

**ПАВЛО ТУТКОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ,
ОРГАНІЗАТОР НАУКИ, ПЕДАГОГ
(до 150-річчя від дня народження)**

П.М. Білоніжка, О.І. Матковський

*Львівський національний університет імені Івана Франка
79005, м. Львів, вул. Грушевського, 4
E-mail: geomn@franko.lviv.ua*

Першого березня 2008 р. виповнилося 150 років від дня народження видатного українського природодослідника, одного з основоположників геології й географії України, дійсного члена Петербурзького мінералогічного товариства (1886), Російського географічного товариства (1910), доктора географії (1911), доктора мінералогії і геогнозії (1911), професора кафедри географії Київського університету (1914–1925), академіка Української академії наук (УАН), голови фізико-математичного відділу УАН, голови природничого відділу та геологічної секції Інституту української наукової мови УАН (1919), голови науково-дослідної кафедри геології УАН (1924–1926), дійсного (1924) й почесного члена

(1926) Наукового товариства імені Шевченка, директора науково-дослідного інституту геології (1926–1930), академіка Білоруської академії наук (1929) Павла Аполлоновича Тутковського [2, 3].

П. Тутковський народився 1 березня 1858 р. в м. Липовці Вінницької обл. Його батьки належали до передової української інтелігенції. Вони передали дітям почуття любові до рідної землі, національних традицій, шанобливого ставлення до культурної та історичної спадщини українського народу.

Першою вчителькою Павла була його мати – талановита, музикально освічена людина, яка володіла багатьма іноземними мовами. Після закінчення Житомирської гімназії зі срібною медаллю Павло 1877 р. вступив на фізико-математичний факультет Київського університету. Він добре вчився і вже на третьому курсі переклав з німецької мови посібник К. Науманна “Описательная минералогия”, яким користувалися всі студенти. На четвертому курсі опублікував наукову працю “К вопросу о соотношении чисел элементов ограничения кристаллических форм”, проілюстровану численними власними рисунками.

Після закінчення Київського університету П. Тутковського залишили на фі-

зико-математичному факультеті для підготовки до професорського звання на кафедрі мінералогії та геології, а через рік призначили консерватором мінералогічного і геологічного кабінетів й асистентом для ведення практичних занять з кристалографії [3].

За дорученням Київського товариства природознавців молодий учений упродовж 1884–1902 рр. провадив геологічні дослідження в тодішніх Волинській, Гродненській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській і Херсонській губерніях. У 1893–1895 рр. опублікував два випуски книги “Юго-Западный край”. Захопився вивченням викопної мікрофауни і вперше в Росії опублікував з цього нового напрямку палеонтології близько 20 оригінальних праць. Особливу увагу приділяв вивченню форамініфер, налагодив зв’язки з мікропалеонтологами світу, обмінювався працями і колекціями, видав “Бібліографічний огляд літератури з викопних та сучасних форамініфер за 1889–1898 рр.”

Важливого значення П. Тутковський надавав дослідженню підземних вод України. На той час у поганому стані було водопостачання великих міст, у тому числі й Києва. З огляду на це 1895 р. учений подав проект постачання Києва артезіанською водою з під’юрського водоносного горизонту (до того часу Київ споживав забруднену воду р. Дніпра). Київ був одним з перших міст у Європі, яке перейшло на водопостачання підземними водами. Унаслідок цього в місті припинилися страшні пошесті черевного тифу і холери, що лютували раніше.

Перші геологічні праці П. Тутковського високо оцінила наукова громадськість. У 1883 р. його обрали почесним членом Київського товариства природознавців; 1886 – дійсним членом Петербурзького мінералогічного товариства; 1888 – членом Бельгійського товариства геології, гідрогеології і палеонтології; 1889 – почесним членом товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. У 1889 р. за праці в галузі мінералогії і геології отримав нагороду від Київського університету – золоту медаль ім. проф. Рахманінова [3].

Через матеріальні труднощі П. Тутковський 1885 р. з Київського університету перейшов на педагогічну роботу в школу. Спочатку він викладав природознавство, географію та фізику в середніх школах м. Києва (1896–1904), а потім працював інспектором і директором народних шкіл на Волині (1895–1913). Тоді ж з його ініціативи на Волині побудовано багато нових шкіл. Під час роботи в Житомирі він організував Центральний Волинський музей.

Відрив від наукового центру не призвів до припинення наукової діяльності видатного дослідника природи. У 1900 р. на прохання О.П. Карпінського П. Тутковський працював позаштатним співробітником Геологічного комітету Росії. Він проводив геологічне знімання 16-го аркуша Десятиверстної карти північно-західної частини України. У розпорядження П. Тутковського надходили геологічні матеріали з 500-кілометрової траси будівництва залізниці Київ-Ковель, де провадили бурові та інші роботи.

Волинський період роботи П. Тутковського був найпродуктивнішим. Учений багато подорожував, проводив геологічні спостереження, аналізував вітчизняну і світову геологічну літературу. Роботи на Волині привели П. Тутковського до висновку про велике плейстоценове зледеніння, еолове походження лесу, про існування в Північній півкулі післяльодовикових пустель і походження неолітичних культур [1]. Працями в галузі плейстоценового зледеніння П. Тутковсь-

кий здобув ім'я одного з найвидатніших гляціологів світу [3]. Багато уваги він приділяв дослідженню четвертинних відкладів. Його по праву вважають основоположником четвертинної геології. Вчений багато зробив для вивчення різноманітних корисних копалин України та геологічної будови Білорусії. У 1925 р. П. Тутковський опублікував монографію “Геологические исследования на территории бывшей Минской губернии” (1925).

Вченого 1909 р. нагородили золотою медаллю Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії й обрали почесним членом товариства дослідників Волині.

У 1911 р. П. Тутковський блискуче захистив дисертацію “Викопні пустині північної півкулі” у Московському університеті й одержав науковий ступінь доктора географії. Того ж року Казанський університет присудив йому ступінь доктора мінералогії та геогнозії *Honoris causa* без захисту дисертації.

Після 18-річної перерви П. Тутковський 1913 р. повернувся в Київський університет, де спочатку працював приват-доцентом, а 1914–1925 рр. – професором географії. Тут уперше в Україні він заснував кафедру і кабінет географії та розгорнув активну педагогічну діяльність. У 1917 р. на базі цієї кафедри створено географічний інститут при Київському університеті.

Великі організаторські здібності талановитого вченого виявилися в роки утворення Української народної республіки (УНР). Разом з В. Вернадським, Д. Багалієм та іншими він брав активну участь у роботі Комісії з підготовки до заснування Української академії наук (УАН), був одним з перших 12 дійсних членів УАН. Перше засідання академіків відбулося 27 листопада 1918 р. Це і є датою заснування УАН. П. Тутковський очолив фізико-математичний відділ УАН, а 1919 р. організував кафедру геології й геологічний кабінет.

Науковець звернувся із закликом до вчених і громадськості Києва приносити і надсилати на кафедру геології дуже потрібну для розвитку геології літературу – книжки, журнали, географічні карти, атласи та інше. І кияни відгукнулися, бібліотеку швидко поповнювали літературою. До її технічного впорядкування П. Тутковський залучив студентів. За короткий час було зібрано монографії та періодичні видання з геології, мінералогії, палеонтології, географії, колекції гірських порід, викопні рештки фауни і флори. Поступово формувалася геологічний кабінет при УАН.

П. Тутковський брав активну участь і в організації Всенародної бібліотеки УАН (нині це Національна бібліотека АН України ім. В.І. Вернадського). У ній зібрано цінну старовинну рукописну та друковану літературу з усіх галузей знань. У 1925 р. він заснував Геологічний музей у Києві, який 1928 р. декретом Раднаркомом перейменовано на Національний геологічний музей УРСР.

Значна заслуга П. Тутковського і в **розвитку української наукової природничої термінології**. У 1920 р. на засадах об'єднання термінологічних комісій Українського наукового товариства з УАН засновано Інститут наукової мови при УАН. У ньому створено природничий відділ, який займався підготовкою до видання української природничої термінології та номенклатури. Геологічну секцію цього відділу очолював П. Тутковський. Секція провела значну роботу з підготовки та видання “Словника геологічної термінології”, який складається з двох розділів: російсько-українського й українсько-російського [4].

У передмові до словника П. Тутковський зазначив, що є пекуча потреба в

українській науковій термінології. Чимало геологів видає російські геологічні терміни за українські, зокрема такі, як “скважина”, “прослой”, “сйомка”, “нальот” та ін. Є навіть автори, які систематично і вперто вживають таких образливих щодо української мови виразів, як “містонаходження”, замість гарного українського терміна “родовище”. У той час деякі вчені висловлювали думку, що української природничої термінології не існує і її повинні “кувати” вчені. Проти цього різко виступив П. Тутковський. Він зазначив, що мова – живий організм, який розвивається. Усі штучні мови завжди були нежиттєздатними. Природнича термінологія існує в народі. Потрібно лише розшукати народні словні скарби і науково-критично їх опрацювати. Це завдання полегшене тим, що у Львові в НТШ галицькі вчені І. Верхратський і С. Рудницький таку роботу з геології і географії вже частково виконали.

П. Тутковський багато уваги приділяв і педагогічній роботі, вихованню молодих кадрів для науки і виробництва. Швидко зростала кількість його аспірантів – від трьох у 1924 р. до 32 у 1930 р. Він опублікував два підручники для вищої школи: “Мінералогія і геологія” (1926) та “Загальне землезнавство” (1927). Учений є автором низки науково-популярних праць, зокрема “Краєвиди України в зв’язку з її природою і людністю”, “Узбережжя ріки Південного Случа” та ін.

Велика заслуга П. Тутковського і в **розвитку бібліографії**. Його бібліографічні праці охоплюють широке коло питань загальногеологічного, географічного та інших напрямів (гідрології, метеорології, ґрунтознавства, топографії, бальнеології, курортології, ботаніки, зоології, сільського господарства тощо). Бібліографічні довідники, складені вченим, виділяються достовірністю й повнотою. Можна без перебільшення сказати, що ніхто з українських бібліографів того часу не зробив так багато для розвитку геологічної бібліографії, як П. Тутковський.

Впродовж багатьох років він брав активну участь у виданні “Записок Киевского отделения русского технического общества”, “Ежегодника по геологии и минералогии России” та ін.

Науковий доробок П. Тутковського багатогранний. Його приваблювали загальна геологія, мінералогія, петрографія, кристалографія, палеонтологія, гідрогеологія, географія, корисні копалини, ґрунтознавство, бальнеологія та інші наукові напрями. Наукова спадщина вченого становить близько 600 праць [3].

Останніми роками життя П. Тутковського було захмарене переслідуваннями українських вчених, звинуваченням їх у націоналізмі. Хоча дослідника в 1928 р. обрали членом Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) і депутатом Київської міської ради, проте не давали дозволу на відзначення його 70-річного ювілею, яке відбулося лише через рік і то завдяки наполяганням академіка Михайла Грушевського.

У червні 1929 р. на засіданні гідрогеологічної комісії П. Тутковський не підтримав кандидатури М. Лебедева на обрання його академіком УАН. Він наголосив, що у претендента мало наукових праць, і до того ж майбутній академік не знає і не хоче знати української мови; ця позиція претендента дивує і навіть насторожує. Цей виступ П. Тутковського не дав змоги М. Лебедеву, а раніше й Д. Соболєву стати академіками.

Болісно сприймав П. Тутковський виклики в Державне політичне управління (ДПУ). Йому ставили питання: чому до студентів звертаєтесь словом козаче, а не товаришу? хто ваші предки? чому цікавитесь геологією України, а не всього Ра-

дянського Союзу? як оцінюєте свій виступ проти обрання М. Лебедева академіком УАН?

Про ці виклики він розказав лише двом своїм учням – Г. Молявко і Л. Ткачуку, однак це стало відомо багатьом чиновникам УАН, і вони почали поводитися з ним безпардонно. Проте П. Тутковський і надалі залишався стійким і не зраджував ні рідну землю, ні свій народ. У біографії до особової справи вчений писав: “У галузях моєї діяльності я частенько зустрічав великі перешкоди з боку людей, що принципово були моїми ворогами, з якими доводилося вести вперту боротьбу. Я ніколи не відмовлявся від такої боротьби, виступав відверто, на принциповому ґрунті, і витрачав на цю боротьбу чимало сил, але вважав це за свій моральний обов’язок і в багатьох випадках досяг перемоги моїх принципів” [1].

В останні роки життя П. Тутковський багато працював, обдумував нові напрями геологічних досліджень, шляхи розвитку лабораторної бази і музеїв, підготовку геологічних кадрів для науки і виробництва. Вчений з тривогою спостерігав за тими прикрими перемінами і подіями, що відбувалися в Українській академії наук і загалом у державі. Він відчув біль у серці й ліг у лікарню. Там запропонували йому операцію на серце. П. Тутковський вагався і мав недобре передчуття. Він попросив, щоб до нього прийшли діти і дружина та й у випадку смерті поховати за козацьким звичаєм. Третього червня 1930 р. життя П. Тутковського обірвалося. Остання його земна мандрівка закінчилася в Києві на Лук’янівському кладовищі. Прикро, що 150-річний ювілей видатного українського вченого зі світовим ім’ям, який так багато зробив для розвитку національної науки, освіти й культури, в Україні належно не відзначено.

1. *Губарець В.В., Падалка І.А.* Скарбами землі зігрітий: Біографічна повість з життя видатного українського геолога академіка Павла Тутковського. К., 2001.
2. *Онопrienко В.И.* Павел Апполонович Тутковский. 1858–1930. М., 1987.
3. Павло Апполонович Тутковский 1858–1930. Бібліографічний покажчик / Упорядкувала К.О. Коваленко, вступна стаття Н.О. Коптаренко-Чорноусової. К., 1965.
4. *Тутковський П.А.* Словник геологічної термінології (проект). К., 1923.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2008

Прийнята до друку 03.12.2008